

V ÚZKOSTI HLEDÁNÍ

vilém závada: povstání z mrtvých, 1946

Tento příspěvek má povahu několika poznámek k již zmíněné básnické sbírce, která je zařazována do kontextu bezprostředních básnických ohlasů na válečné události. Vyšla poprvé na jaře 1946 a kromě uvedení ve druhém svazku básnického díla Viléma Závady nebyla reeditována.

Paradoxně by se dalo říct, že celou svou předcházející tvorbou byl Závada určován k tomu, aby v básních zaznamenal a pojmenoval potupu lidskosti, nevstřebatelnou zřůdnost válečných let, jak se projevila v krajině, myšlení, lidech. Už od Panychidy čteme verše, v nichž se absorbují tragické okamžiky lidského života.

Jestliže uvažujeme o postavení *Povstání z mrtvých* v Závadově díle, nesouhlasila bych hned na počátku s Janem Petrnichlem, autorem závadovské monografie (1963), že tato sbírka je „básníkovým prvním krokem do socialistické epochy“¹, byť se přitom odvolává (nebo právě proto?) na autorovo tvrzení z roku 1954, že jejím prostřednictvím u Závady „nastupuje období uvědomělé socialistické tvorby“². I dnes se mi jeví pátý Závadův opus z mnoha důvodů hraniční. Ale podle mého dovršuje v jeho tvorbě cosi, pro což jej Josef Hora v roce 1927 nazývá „básníkem vidiny, pátrající po zázracích pleti, asa“³ a v roce 1933 považuje za „kazatele, který básní s obzvláštní vidinou hrůzy a hříšnosti světa, aby se jimi prodral k jasu poznání a milosti“⁴. *Povstání z mrtvých* ještě viditelně těžší z extatického vidění, chmurného poznávání a jen málo nasvědčuje tomu, že Závadovy texty zavdají jednou příležitost, aby byly vykládány jako prostor, kde autor „objevuje a realizuje nová naléhavá témata, adekvátní

1 J. Petrnichl: *Vilém Závada, básník českého charakteru*, Praha 1963, s. 78.

2 Tamtéž.

3 J. Hora: *Poezie a život*, Praha 1959, s. 410.

4 Tamtéž, s. 412.

přítomným potřebám společnosti⁵, kde plní „náročné poslání básníka. Svými tématy, svou ideologickou výzbrojí, svou básnickou řečí“⁶. Ještě se jeho slova nestávají využitelným zařízením, „obrovským akumulátorem energie, (...) který v nás znovu a znovu probouzí chuť žít, milovat, pracovat na stavbě spravedlivého světa.“⁷ Ještě není za jeho nejvýraznějšího druhu v české poválečné poezii pokládán Ivan Skála⁸, ale zvažuje se jeho výlučnost a originalita mezi Františkem Halasem, Vladimírem Holanem, Františkem Hrubínem,⁹ jeho blízkost „k nejmladším básníkům, mj. i k Jiřímu Kolářovi“¹⁰.

Sbíрку provází sugestivní titul – *Povstání z mrtvých*. Závadovo povstání v sobě nenese význam vzepít se proti někomu nebo něčemu, ve jménu čehosi a kohosi. Ona biblická aluze zmrtnýchvstání je nevyučitelná, (chtěla bych v této souvislosti připomenout, že v době vzniku sbírky měla *Bible* v české kulturní dimenzi podobu *Bible kralické*, v níž bylo možné z mrtvých povstat, zatímco nový ekumenický překlad *Bible* z roku 1979 důsledně přepisuje *anistanai i egeirein*, výrazy, které se s tímto aktem pojí, jako *vstání z mrtvých*.) Odkaz ke vzkříšení však v sobě sbírka překračuje.

Její *povstání* se děje v tom nejprostším smyslu směřovat vzhůru, v metonymickém výkladu růst a tak žít. Tak vystupuje do popředí význam pouhé fyzické existence, ta je pak provázená zatvrzelou ale nevyslovanou důvěrou ve vlastnosti, které by měly pokolení člověka provázet nejdéle, tedy na lidskost, rozum, přirozenost.

Určující otázka v Závadově sbírce se neptá ani na to, kdo dal komu právo či impuls povstat, tázání se vztahuje k zemi a provází jej obava, zda je vůbec země schopna vlastní regenerace, protože její živoucí podstata byla vykradena a zneužita:

Živoucí jádro zemské hlubiny
už vyloupili na granáty a na miny.
S rudami země tavili rudy hvězd
a kuli zbraň na vyvrácení měst.¹¹

5 O Rafaj: *Zápas o současnost*, Praha 1978, s. 65.

6 Tamtéž, s. 185.

7 M. Florian: O básníkovi in: V. Z.: *Básně*, Praha 1979, s. 122.

8 M. Blahynka: *Pozemská poezie*, Praha 1977, s. 281.

9 J. Hájek: *Poezie, která buduje nové lidství, Tvorba* 1946, s. 509.

10 J. Morák: Poznámky k páté knize Viléma Závady, *My* 46 1946, č. 31.

11 V. Závada: *Povstání z mrtvých*, in: *Básnické dílo II*, Praha 1973, s. 167.

Rozdělení básnické sbírky na tři oddíly a jejich vnitřní komponování tvoří určující rámec. 1. část zaznamenává důsledky ničení, míru lidské bolesti, pochybnosti a v úzkostné otázce ztlumenou naději. Střední část sbírky je asi nejsrozumitelnější, nejsnáze vyložitelná. Můžeme o ní hovořit jako o uměleckém dokumentu života v době Mnichova, okupace, protektorátu i úlevného osvobození. Devět básní závěrečného třetího oddílu jako by dokazovalo, že země pro svou záchranu musí umět devatero řemesel – zvládnout dřevo, kámen, kov, hlubinu, výšku i prostor, musí si osvojit mateřské dovednosti, hledat a nalézat čistá slova, zachovat barvy, zvláště blankytu a purpuru. Každá fáze přerodu potřebuje a využívá jinak vymezenou schopnost. Stravuje i uvolňuje sílu s fortelem dřevorubce, horníka, hutníka, zvonáře, sochaře, získává výlučnost básníka a malíře, zvládá trpělivost obroditelů plodivé síly – matky a sedláka.

Zcela stěžejní jsou vstupní básně sbírky *Hora proroků* a *Těžká hodina*, tvořící první oddíl; v nich nalézáme důkazy, že vinou člověka se život nalézá na samé existenční hranici:

a země, pádíc k záhubě,
se zatetelí hrůzou
a v žhavém dešti rozletí se v prach¹²

zní konec *Hory proroků*. Ani obraz možného zrození v *Těžké hodině*:

dokavad nás
železným prutem nevymrskají,
okutou botou nevykopají,
dokavad nás
k životu nepřivedou
krvavým řezem císařským.¹³

nedává velkou naději, protože brutalita násilí směřuje ke smrti.

Hned na počátku ustává pohyb (řeky, lesy) a světlo (hvězdy) a zbývá jen nehmotné, nemlčené slovo a čníci hora. Vše se odehrává v razantním a sugestivním prostoru, zdůrazňuje se schopnost čnět. Jen tento stav, zdůrazňující nepřehlédnutelnou, nepominutelnou pozici nad, není negován. Hory patří prorokům dobra i prorokům zla. Z hor přichází zákon,

12 Tamtéž, s. 114.

13 Tamtéž, s. 117.

odsud zaznívají hromová poselství, která aktivizují přírodu, ale nezasahují člověka:

Jen my na jejich úpatí
v odvěkém hemžení
vždy hlavu pozdvihnem a dále hubíme a hynem...¹⁴

Všimněme si nyní motivu vody. Už ve druhé básni prvního, nejzávažnějšího oddílu sbírky, přináší Závada ve vztahu k životadárnému motivu vody jeho popření. Nejenže se náhle z povrchu zemského ztrácí voda, která v sobě odpradávná skrývá ženský, organický, hlubinný symbol, charakter,¹⁵ ale implicitně je tady obsažen i motiv Ofélie a s ní téma sebevraždy, dobrovolného, vynuceného odchodu za cizí hřichy. I tento obraz:

nezrozeni ještě jámy si vykopávají
a nakonec zem obsadí jen v šířce hrobové,
pod ženami utonulými v slzách,
kež plují s rozpuštěnými vlasy
po vodách zkapalněných rubínů,¹⁶

má tíhu argumentů o nevyhnutelnosti konce, o zkáze surovosti a vyprahlosti. Neexistuje prostor života. Voda zkázonosná, jako by opanovala Zavadův svět, má podobu slz a potopy, vyschlé řeky a ztraceného pramene. V slzách a v roztavených smaragdech vlastní krve se utápí Ofélie, symbol lásky a ženství, aby vykoupila jednu podobu pozemských hřichů, aby v sobě uchovávala příznak nikdy nepočatého a jistým úhlem pohledu potom i navždy (z ženské perspektivy) nenaplněného života. Právě toto téma ženy – ne matky se objevuje v *Povstání z mrtvých* v několika podobách. Opakem vod neplodivých a neživých zůstává už v první básni „vlažička“¹⁷ a přeneseně v básni závěrečné i „ručky zelené“¹⁸ na dřívější poušti, voda spojená s moudrostí přírodní.

U básně *Matky* nacházíme verš „vyschlá řeka krví prolitá“,¹⁹ skrývá v sobě odkazy k utrpení, týrání, popravování, přiřazuje se k obrazům neplodivých vod, ale ve vztahu k motivu matky přináší jeho zúžení do

14 Tamtéž, s. 113.

15 Viz G. Bachelard: *Voda a sny*, Praha 1997, s. 100.

16 Tamtéž, s. 116.

17 Tamtéž, s. 112.

18 Tamtéž, s. 181.

19 Tamtéž, s. 147.

podoby mateřského lůna a naznačuje mnohvrstevnaté zpodobení motivu krve.

Ó matko zkamenělá v křeči porodní
a vykrváčená v pradávné povodni!

Jak nemluvnátky, tlukoucími pod srdcem,
tělíčky kamennými těhotna ta zem...

Jen otevřít jí lůno řezem císařským

/ó torza zborcená, ó potracená něho
z krvavých lomů lůna mateřského²⁰

Mateřské lůno jako lom, jako prostor, kde lze brutálně, násilně, vnějším zásahem nikoli přirozeným porodem přivést na zemi život. Ale v Závadově sbírce není matka z rodu živočišného, jedinou matkou se v *Povstání z mrtvých* stává země, na její planetární schopnost je vložena veškerá naděje, že právě a jen ona, řízena těmi nejzákladnějšími, nejprostšími, nejspravedlivějšími přírodními zákony, si v sobě uchovála způsobilost sebespasení. Právě závěrečný třetí oddíl sbírky analyticky a racionálně nachází až nepochopitelné možnosti obrody respektive sebeobrody.

Ó lese, lese porubaný!

(...)

Pro ty, kdož zmítají se bouří zlou,
na archu prkna musíš dát,
aby v ní přepluli potopu krvavou²¹

Opakovaně nacházíme ve sbírce motivy potopy, krve, smrti, které jsou vázány na výše zmíněné. Jestliže krví proplouváme k životu, jen bolest a utrpení a smrt předcházejících dává dalším šanci spočinout na pevnině. Musíme však ještě překonat (či přijmout?) deprimující poznání o vyhánění z ráje a připoutání ke skále, umět přijmout kámen jako území bytí i jedinou potravu, a pak se vyrovnat se skutečností, že být zplozen znamená totéž co vystoupit z kamene, být vyrván skále, sestoupit ze skály, započít cestu ke slunci, vzhůru, povstat. Vertikální a neomezená vzhůru i do hlubin je existenční osa sbírky. Obsahuje v sobě veškerou

20 Tamtéž, s. 163

21 Tamtéž, s. 157

minulost i budoucnost, jevy nehmotné i hmatatelné, tolik nevyslovených proroctví a tolik paměti.

Vraťme se ještě jednou už k dříve citovanému dvojverší –

S rudami země tavili rudy hvězd
a kuli zbraň na vyvrácení měst.

Poslední verš vykladače Závadovy poezie zastaví, protože město často v dosavadní básníkově poetice neslo příznak negativního, bylo místem lidského poklesku, neřesti, koncentrované zloby. Ale v básni *Hutníci* ztrácí své záporné vymezení a stává se spíše místem lidské pospolitosti. Ta však byla zahubena. Každý byl změněn v pouhý kráter, jímž uchází z hlubin hnis, kde se tvoří strupovité příkrovy a odpudivý prostor produkující falešné zdání.

Kde orkán železa nanesl hory trupů,
my oškrabujem strusky zaschlých strupů.
Rez krve prolité jak zlato plavíme
a přes ty hory mrtvol mosty stavíme.²²

Pozastavíme-li se ještě u jednoho dvojverší (patří k závěrečnému oddílu), odhalíme pro Závadu v této sbírce typické, antitetické postavení poloveršů a další klíčové téma:

Rez krve prolité jak zlato plavíme
a přes ty hory mrtvol mosty stavíme²³

Jejich významová analýza dokazuje bolestné zjištění, že nejsme dostatečně vyspělí pozůstalí, že naše dědictví má podobu krutosti a necitelnosti. Následující báseň *Horníci* se opětovně k obrazu s falší přehlédnutých a zaslepeně, hříšně přemostěných „hor mrtvých“ vrací jako k nepřeklenutelnému rozporu. Teď se však povšechné my proměňuje ve výrazný, do kovkopa stylizovaný básnický subjekt:

Dnes fárám do šachet
a v štolách doluji
(...)

hromadné hroby neznámých heroů,
padlé vojáky armád bratrských

22 Tamtéž, s. 167.

23 Tamtéž, s. 167.

a exhumuji jas všech mučedníků,
na jejich ostatcích ta země spočívá.

Pro všechny životy obětované
vždy znovu sestupuji do hrobů,
do dolů výbušných,
a s nimi prchám
v purpurovém plášti požáru,
abych zas zemi jejich duši navrátil,²⁴

To není jednostranná nenávist a jednostranná oslava, to nejsou pozůstatky právě ukončené války, to je jediná naděje, jak srovnat životodárné síly, to je jedinečný pokus, jak přinutit zemi, aby povstala. Jen sestup je v tomto případě předpokladem vzestupu. Použijeme-li lidového vnímání a výkladu věrouky, pak právě existence hrobu a uvolnění duše podmiňují vzkříšení, návrat k budoucímu životu. Ve vyhrocených apostrofách, ve vzývání i překračování prázdnoty se v české poezii prodlužují dávné nitky básnického gesta Máchova, mj. v autostylizačních postojích básnického subjektu se ozývá nepřehlédnutelná mohutnost Bezručova.

Mohli bychom kámen jako element, jako materiál, z něhož se musí s námahou a utrpením lámat život, nazírat ve vztahu Viléma Závady k prostoru šachet, hald, Ostravska, protože i Gaston Bachelard v této souvislosti uznává, že: „Rodný kraj není však ani tak určitá rozloha jako určitá hmota; je to žula nebo půda, vítr nebo sucho, voda nebo světlo. To v něm se zhmotňuje naše snění, díky němu získává náš sen svou správnou substanci; jej se dotazujeme na naši základní barvu.“²⁵ Chci se tomuto apriorismu ve výkladech Zavadových textů (často aplikovanou velmi lacině) pro tuto chvíli vyhnout.

Básnické JÁ v *Povstání z mrtvých* nevyjadřuje a nevysvětluje své pocity, své postavení. Jeho stav a podoba se vyjevuje v činech, v gestech. Ty mají ve vrcholných okamžicích sbírky autostylizační ráz. JÁ v podobě novodobého kovkopa, důstojně pohřbívajícího v hromadách pomřelá těla, JÁ v postavení rozsévače, který opět usmířil půdu tím, že jí vrátil mrtvé a objevil v sobě i prastarý pohyb setí.

24 Tamtéž, s. 173.

25 G. Bachelard: *Voda a sny*, Praha 1997, s. 15.

A rozevřev svou ruku zařatou,
když vítr vysouší promrzlou zem
jak maso odpadávající od kostí,

obilí zasévám,

(...)

Na kolenou
kolonizuji
krok za krokem
písčitou poušť
uzlíčky kořání
svazuji prach²⁶

Ono MY zde nemá význam objektivizace, obraz dělného a revolučního lidu, neznamená přiblížení skutečnosti „ve velkých historických plochách“, nezachycuje „v hlavních črtách společenský vývoj několika desetiletí“,²⁷ ale může být vykládáno v několika vazbách. Jako schopnost člověka obrodit se a tak zachovat ve své jedinečnosti, jednotě, jednotlivině život, který bude až časem, až se země připraví, možno dále množit.

Časté paralely se vyskytují jako protikladné měřítko, rozporná hodnota rozvahy přírodní a lidské. Metafora chtivosti, pudového, sexuálního je konfrontována s dávným pěstitelským pozorováním

Ó, stůj má krvi jako stěna bledá,
ať zděšena mi neuprchne hned.
Ovoce na halouzkách nezasedá,
kde stromek neudrží květ.²⁸

Na jedné straně v prvním verši vyjadřuje koncentrace využitých prostředků (emfatická apostrofa, vlastnictví zdůrazňující epiteton, metaforické přirovnání kombinující barvu a omezení a duševní stav) patetický a vzrušený stav, ale současně dokazuje i slabost, únavu.

Už jsme naznačili, že Vilém Závada pro zobrazení všech apokalyptických vizí a ještě děsivějších skutečných hrůz využívá obecně platných obrazů vycházejících z archetypálních lidských zkušeností (plození, bo-

26 Tamtéž, s. 179.

27 J. Petrmichl: *Vilém Závada, básník českého charakteru*, Praha 1963, s. 80.

28 Tamtéž, s. 147.

lest, utrpení, naděje, hřích, prohra): stejně tak, aby přivolał a udržel jistou naději, využívá zdrojů pohanských, antických, křesťanských. Stejně synkreticky se chová i ve stylovém a kompozičním rámci svých textů. Žánrově čerpá z oblastí blízkých výše zmíněným tematickým okruhům. Proto v básních nacházíme už zmiňovanou slovanskou antitetiku; apotrofičká oslovení, vzývání; zdlouhavé výčty odkazují k litaním, ale často dospívají až k výrazu pohanských zařikadel; ozvěny planktů přecházejí do jeremiád, v nichž je ukryta přesná míra pro žalozpěvy nad dějinnou katastrofou, pro pojmenování rozeklanosti mezi dobou pokoje a devastace, může v ní zaznít i věštecká vize všech budoucích katastrof.

Závada v *Povstání z mrtvých* pojmenoval s lidským mocenským a válečným běsem spojené plenívé způsoby a strategie, ze všech myslitelných zdrojů pak kontradikčně svolával, vzýval a poutal síly tvořivé. Ač intenzita, expresivita, sugestivnost obrazů sebezničení dominuje, přesto ve vazbě na titul, dedikaci, kompozici sbírky je úlevně věrohodný přicházející princip sebezáchovný. Není nalezena univerzální veličina, podnět, ale je zjevena vůle hledat prapůvodní, jestliže se nevyčerpalo definitivně. Závada hledá prostor i pro obnovení duchovnosti, opět v tom nejširším významu tohoto slova, oživuje podnebeské a nadzemské území zvukem, vrací do něj vědomí řádu, srozumitelných znaků, pokoje. Jistou ambivalentnost nacházíme, sledujeme-li, komu má být v Závadově sbírce dána šance povstat. Jednak je dána všem, podle jednoho možného výkladu biblického, že povstane Bůh a s ním všichni, spravedliví i nespravedliví, ale také shledáváme možnost výkladu, že povstane pouze země a s ní jeden z vyvolených, individuum, které bude schopno vrátit mrtvým duši z hlubin bezejmenného pohřbení, zajistit jim hrob a tak se stane i oživovatelem půdy a celého pozemského prostoru.

Nejsem s to posoudit, zda u Závady rozhodující básnické JÁ, ona stylizace v obdělatele půdy a rozsévače života je rodu božského, tak jak po ní volala *Těžká hodina*, nebo má podobu metamorfovaného člověka, ale pro danou chvíli (zdá se, že je to okamžik poslední) se stává principem, který se pokouší stvrdit pokoření smrti životem. Stává se potvrzením řeckého *anistanai*, vyloženého jako vstání, povstání (podle *Kralické bible*) ve smyslu zvednout se, postavit se. Podstatné se stává pohřbení, ale v Závadově sbírce není jenom podmínkou vzkříšení, stává se předpokladem pro usmíření země, pro zacelení ran, překonání předsmrtné křeče, plně nevyslovitelné a nevyslovené hrůzy, bolesti, nevíry. V *Povstání z mrtvých* je i přírodě odepřen skutečný božský princip, musí vystačit s demiurgickým charakterem, ten se pak musí stát jedinečně

tvůrčím, oživujícím, oduševňujícím. Přerod není samozřejmý. Nic se neděje jednoznačně. Žádný z pohybů není přímočarý, jediný z výsledků není konečný. Většina povzbudivých aktů v sobě současně nese náznak tékání a nenalezení. Napadá mě v této souvislosti básnická sbírka Ladislava Dvořáka *Kainův útěk*, její jádro vznikalo v době nedaleké té, kterou sledujeme, ale své ediční podoby se dočkalo až v desetiletí následujícím. I ona v sobě ukrývá shodnou neutěšenost, děs nad činy a nepokorností člověka, i v ní mnohý krok obsahuje utlumenou, pečlivě skrývanou perspektivu. Připomíná se mi i stokrát překřížená, v sobě udušená, okolím zadupaná a přece trvající naděje v postapokalyptické skladbě *Adam a Eva* Karla Šiktance. I tato skladba tlumočí nepoučitelným bolestné poznávání a přemáhání nevíry po další fatální lidské prohře.